प्राचीन भारतातील ज्ञानवैभव

(Knowledge Splendor in Ancient India)

संपादक
डॉ. महादेव गव्हाणे

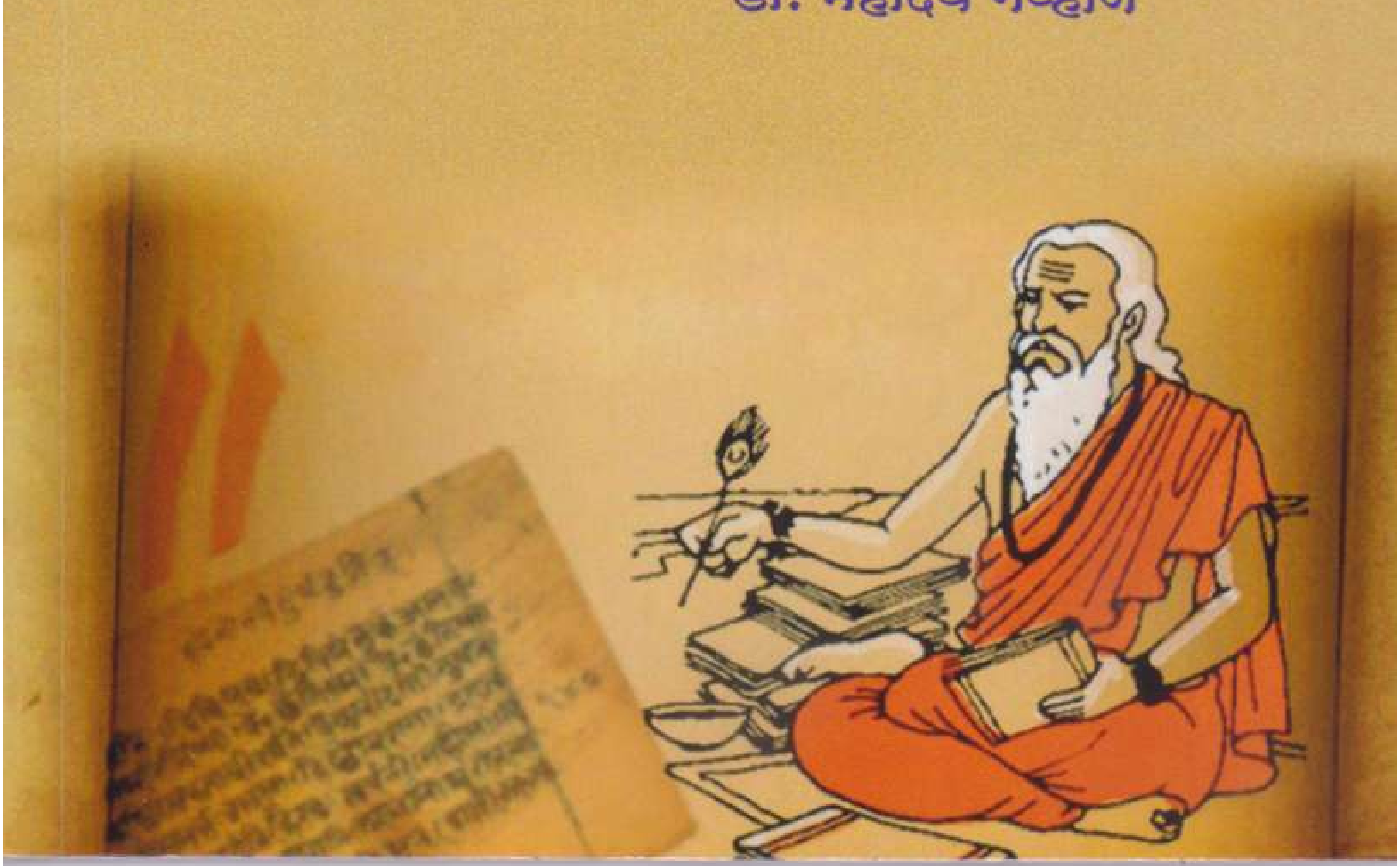

८.

लातूर शहरातील संस्कृत शिलालेख

प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी पाटील
राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.
मो. ९४२१०९२१८२

लातूरचे पौराणिक नाव रत्नापूर होते. लातूरचा पहिला उल्लेख शके ७८८ म्हणजे इ.स. ८६६ मध्ये आढळतो. लत्तलूर-लातूर ही राष्ट्रकुटांचा पहिला राजा अमोघवर्ष याची राजधानी होती. त्यानंतर राष्ट्रकुट राजांनी आपल्या राजधानीचे ठिकाण बदलले. सौंदत्ती येथील राष्ट्रकुट राजांनी आम्ही लत्तलूर लातूरहून सौंदत्तीला आलो असे जाहीर केले होते. राष्ट्रकुटांच्या नंतर उत्तर चालुक्य वंशातील राजांनी या भागावर राज्य केले यांच्यातील कल्याणचा राजा सहावा विक्रमादित्य हा होता त्याचा पुत्र तिसरा सोमेश्वर हा अत्यंत विद्वान होता. त्याला सर्वज्ञ चक्रवर्ती असे म्हणत याच्याच काळात शके १०४९ म्हणजे सन ११२८ मध्ये लातूर येथील पापविनाश हे महादेवाचे मंदिर बांधले गेले. चालुक्य नृपती ६ व्या विक्रमादित्याचा मांडलिक महासामंत धाडिभंडाक याचा लातूर येथे राहणारा दंडनायक [illegible] अधिकारी वत्सगोत्री, काव्वशाखीय वासुदेव पद्मनाथ भट्ट हा होता. याने दिलेल्या अनेक दानांचा उल्लेख मिळतो.

शिलालेख :

शिलालेख म्हणजे दगडावर अथवा शिळेवर कोरून ठेवलेला मजकूर. लिखित मजकूर अनंत काळपर्यंत टिकून राहावा म्हणून तो दगडी शिळेवर कोरून ठेवण्याची प्रथा अस्तित्वात होती. पुरातत्व शास्त्रात याला पुराभिलेख असे म्हणतात. राजकीय, धार्मिक व सामाजिक आणि ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने असे कोरीव लेख अत्यंत उपयुक्त असतात.

ताम्रपट :

ज्यावर लेख कोरलेला आहे असा तांब्याचा पत्रा म्हणजे ताम्रपट होय. ताम्र (तांबे) हा धातू असून सोन्याप्रमाणेच शुद्ध, चकाकीपूर्ण व चिरकाल टिकणारा आहे. मौर्य सम्राट अशोक याचे शिलालेख हे सर्वात प्राचीन असून ते खडकावर आणि स्तंभावर

कोरलेले आढळतात. त्या राजाज्ञा आणि राज आदेश आहेत. या आधारे त्याची माहिती प्राप्त होते.[१]

लातूर शहरातील संस्कृत शिलालेख :

१) श्री. पापविनाश भूतेश्वर मंदिर लातूर

'रत्नापूरमहात्म्य' यात या मंदिराचा उल्लेख असून भुतेश्वर स्तूती किंवा महात्म्यही त्यात सांगितले आहे.[२]

या पूर्वाभिमुख मंदिराची रचना मंडप व गर्भगृह अशी असून इ.स. १९८८ मध्ये जीर्णोद्धार करताना अंदाजे १९ फूट ३८ इंच लांब X ९ फूट ८४ इंच रूंद आकाराचा मंडप जोडण्यात आला. गर्भगृहाचा अंतःकक्ष ३३ फुट २३ इंच आकाराचा असून तो जमीन पातळीच्या निम्न स्तरात आहे. त्यात भूतेश्वर लिंग व पार्वतीची मुर्ती आहे. प्रवेशद्वाराच्या एका बाजूस कालभैरव व दुस-या बाजूस गणेशमुर्ती आहे व शिखरही आहे. मंदिरात शिल्पकाम नाही असे असले तरी मंदिराची प्राचीनता वादातील आहे.[३] उत्तर दिशेकडे मंदिरालगत एक विशाल पुष्करणी आहे. १४९ फुट ९३ इंच लांब X ११९ फूट ९४ इंच रुंद आकाराच्या या प्राचीन पुष्करणीस पापविनाश तीर्थ म्हणतात त्याच्या काठावर मारुती व शनैश्वराचे लहानसे मंदिर आहे.[४]

पापविनाश येथील शिलालेख

शिलालेख :-

भूतेश्वर मंदिराच्या मंडपात गर्भगृहाच्या डाव्या बाजूस कोप-यात एक शिलालेख आहे. या शिलेचा माथ्याकडचा भाग चहूबाजूंनी निमुळता करून त्यावर मध्यभागी एक कळस आकाराला आणला आहे. तिच्या तळाकडचा भाग बहुधा जमिनीत गाडावयाचा

[illegible] गुळगुळीत केलेला नाही, तसेच शिळा व्यवस्थित गाडली जावी याकरिता अगदी [illegible], एक चौकोनी गड्डू राखलेला आहे. माथा आणि तळ यांमधल्या शिळेच्या चारही [illegible] बाजू तासून गुळगुळीत केलेल्या आहेत. त्यापैकी तीन उभ्या बाजूवर प्रस्तुत लेखाचा संस्कृत भाषेतील मजकूर नागरी लिपीमध्ये एकूण ५१ ओळींमध्ये कोरलेला आहे तर चौथी बाजू कोरी आहे. लेखाच्या तीन बाजूंची मापे पुढीलप्रमाणे -

१) शिळेची एकूण सरासरी उंची ९६ सेमी, माथ्याकडच्या निमुळत्या केलेल्या भागाची उंची १२ सेमी, त्यापैकी कळसाच्या भागाची उंची ८ सेमी, लेखाकरिता तयार केलेल्या तीन पृष्ठभागाची सरासरी उंची ५८.३ सेमी शिळेच्या तळाला मध्यभागी ठेवलेल्या गड्डूची उंची ३ सेमी.

२) लेखाच्या पहिल्या पृष्ठभागाची उंची ६० सेमी, प्रत्यक्ष लेखाची उंची ४८ सेमी, रुंदी वरची ३०.५ सेमी, खालची ३१ सेमी, ओळींची संख्या १६

३) लेखाच्या दुस-या पृष्ठभागाची उंची ५८ सेमी, प्रत्यक्ष लेखाची उंची ५३ सेमी, रुंदी वरची आणि खालची २५ सेमी, ओळींची संख्या १८

४) लेखाच्या तिस-या पृष्ठभागाची उंची ५७ सेमी, प्रत्यक्ष लेखाची उंची ४६ सेमी, रुंदी वरची आणि खालची ३०.५ सेमी, ओळींची संख्या १७.

या लेखाच्या पहिल्या बाजूचा बहुतांश भाग तसेच दुस-या बाजूचा काही भाग ग. ह. खरे व म.म. दत्तो वामन पोतदार यांनी वाचलेला आहे.[५] तीनही बाजूंवर जरी लेख आहे तरी त्यावर लोकांनी पाणी ओतल्यामुळे तो इतका खराब झाला आहे की, त्याची आरंभीची [illegible] काहीशी लागत आहे. पूर्वी हा शिलालेख देवळाजवळच्या विहिरीत होता परंतु नंतर ती देवळात आणून ठेवला असे लोक सांगतात व नोंदही केलेली आढळते.

पहिली बाजू -

१) स्वस्ति (।) जिनं भगवता।। जयत्याविष्कृतं वि

२) ष्णोवरिाहं क्षोभितार्णवं। दक्षिणोन्नतदंष्ट्रा

३) प्रविश्रांतभुवनं वपुः।।[६] स्वस्त्यस्ति[७] विश्रुतगुणै[८]

४) कनिधिश्वलुक्यवंशो यशो (शः) कुसुमवासि

५) तदिङ्नकाय (यः)।।[९] शंभोरवाप्तजननो जनरं

६) जनश्रीर्भूकामिनीविपुलकुंतलमंड

७) लाभ (भः)।।[१०] तस्मिं (स्मिन्) आहवमल्लदेवनृपति

८) र्जातो (तः)[११] पृथिव्या (व्याः) पतिः।। तत्सूनुः परमर्दि

९) देव इति या (यः) ख्यातो महेंद्रप्रभ (भः)। तस्या

१०) त्मप्रभवे जयांकिततनौ भूलोकमल्ले
११) नृपे। राज्यं शासति रामवत्सुविपुलं
१२) धर्म्या बभूवुः प्रजाः।।[12] अस्ति दिव्यं पुरश्रे[13]
१३) ष्ठं लत्तलौराभिधानकं। महाजनैः पं
१४) चशतैर्वेदविद्भिर्विप्रैषेवितं।। देवो (द्य।) स्ति
१५) प्रथितस्तत्र नाम्ना पापविनाशनः। यं
१६) दृष्ट्वा देवदेवेशं सिध्यंति मनुजा भुवि।।[14]

दुसरी बाजू -

१७) —[15] मवंशज (जः) पृथुयशा (शाः)
१८) श्रीकंठसंज्ञो द्विज (जो)।। नाम्ना माधव
१९) नायकः (को) रचितवाल्न (न्ल) ब्धप्रसादो
२०) हरात्। कुर्वत्पु (त्पु)ष्करिणीं मुदा सुवि
२१) पुलां देवैरनेकैर्युतां रम्यां पु
२२) ष्करसंनिभां शुभजलां जुष्टां स
२३) दा भूसुरैः।।[16] शकनृपकालात्[17] ए
२४) कोनपंचाशदुत्तरे वत्सरसहस्त्रे
२५) अतीते। १०४९।। प्लवंगसंव (त्स)
२६) रे फाल्गुने मासि शुक्लाष्टम्यां शु
२७) क्रवासरे देवप्रतिष्ठादिने देवार्थं।।
२८) प्ञ्च (पञ्च)नगरे (रैः) औक्षणं। माला।। तदा
२९) अर्च्चनं मंत्रेण (।) आदित्यवारे प्रति
३०) वणिक् वेंश[18] वराटका देयाः।। सु
३१) वर्णकारै (ः।।) शूर्पपूगफलविक्रेतृ
३२) भिः प्रत्यापणं प्रतिदिनं पूगफ
३३) लमेकं देयं। वस्त्रविक्रे (तृ।) भिः प्र
३४) तिमासं प्रत्यापणं रूपकार्धं देयं (।।)

तिसरी बाजू -

३५) इ[19] प्रतियन्त्रोपलं प्रतिदिनं द्रम्म द्वयं देयं।।
३६) अन्यथाव्यवहृते ऊ (उ)पलप्रतिविष्टि पादो देयः।
३७) नक्त (क्तं) दिवा इति प्रत्युपलं प्रतिदिनं वराटकद्रम्मं

३८) देयं।। अन्यच्च।। दर्शपूर्णमासयोर्नैवेद्यं
३९) देयं।। अन्यच्च।। (अन्यथा) व्यवहृते लवणभरके मान
४०) स्य।। अन्यथा पणं देय (यं) (।।) तथां (था) फलविक्रय
४१) णेन प्रतिदिनं प्रत्यापणं वराटकद्वयं देयं।
४२) अन्यथाव्यवहृते पर्ण्णभरके पञ्च
४३) शतमर्कपर्णानि देयानि।। तैलघाणिकी
४४) तैलकार। का (को)डीलं प्रतिपक्षं। एत्त (एतत्) सर्वं य
४५) था मतं तथा प्रतिपालयितव्यं।। यो (द्य।)न्य
४६) था करोति स पापीयां (यान्)।। स्वं दानं (न) मन्य
४७) दानं वा विप्राणां पालयेन (त्र) रः। स हि
४८) (पापविनि।) र्मुक्तः स्वर्गे लोके महीयते।। स्व
४९) कृतान्यकृतं वापि यः क्षणं लोपयेन्न
५०) रः। प्राप्ता (प्तः)[20] स जिह्वया गत्या विष्ठा
५१) यां जायते कृमिः।।[21] मंगलमहाश्रीः।।

वरील मजकुराचा मराठी गोषवारा असा -

ओळ क्र. १ ते ३ - स्वस्ति, भगवंताचा जयजयकार, ज्याच्या उजव्या सुळयाच्या टोकावर पृथ्वी विसावलेली आहे, आणि ज्याने समुद्राला खवळायला भाग पाडलेले आहे, अशा प्रकटलेल्या विष्णूच्या वराहरुपाचा विजय असो.

ओळ क्र. ३ ते ७ - ज्याच्या कीर्तिकुसुमाचा सुगंध सर्व दिशांना पसरलेला आहे असा गुणसंपन्न, शंकरापासून निर्माण झालेला, लोकांना आनंदित करणं हीच ज्याची संपत्ती आहे असा आणि भूमिरूपी कामिनीच्या विशाल केशसंभाराप्रमाणे चकाकणारा असा चलुक्य वंश. (येथे कुन्तल या शब्दावर श्लेष संभवतो. 'कुन्तलमण्डल' म्हणजे केशसंभार किंवा कुन्तल प्रदेश)

ओळ क्र. ७ ते १२ - त्या चलुक्यवंशामध्ये आहवमल्लदेव हा राजा होऊन गेला. तेजस्वी प्रभावी असा त्याचा पुत्र परमर्दिदेव हा झाला. त्याचा पुत्र भूलोकमल्ल हा विजयी नृप विशाल राज्याचा कारभार रामाप्रमाणे करीत असताना२२ प्रजा धर्म्य (सद्गुणी) बनली.

ओळ क्र. १२ ते १६ - पाचशे महाजन आणि वेदवेत्ते जेथे बसलेले आहेत असे लत्तलौर (म्हणजे लातूर) नावाचे एक तेजस्वी आणि श्रेष्ठ नगर आहे. ज्या देवदेवेशाला पाहून मनुष्यांना पृथ्वीवरच सिद्धी प्राप्त होतात असा पापविनाशन नावाचा प्रसिद्ध देव तेथे आहे.

ओळ क्र. १७ ते २३ - ....म या वंशात जन्माला आलेल्या, श्रीकंठ हे बिरूद धारण करणा-

या, माधव नायक नामक ब्राह्मणाने, निळ्या कमळाप्रमाणे भासणारी, आकाराने विशाल, रमणीय, सर्व देवतांचा निवास असणारी, पवित्र जलाने युक्त आणि ब्राह्मणांना प्रिय अशी पुष्करिणी शंकराच्या कृपेने बांधतानाच .... (हे देवालय) बांधले.२३

ओळ क्र. २३ ते २९ - शके १०४९ (होऊन गेल्यावर), प्लवंगनाम संवस्तरामध्ये, फाल्गुन शुद्ध अष्टमीला, शुक्रवारी (म्हणजेच १० फेब्रुवारी ११२८ या दिवशी) देवाच्या प्रतिष्ठापनेच्या दिवशी पंचनगरांकडून (मोठ्या व्यापा-यांच्या, महाजनांच्या, पंचायतीकडून)२४ देवाला औक्षण, फुलांचा हार, तसेच त्या प्रसंगी मंत्रार्चना (करण्यात आली).

ओळ क्र. २९ ते ३० - (बहुधा सोमवारी होणा-या पूजाविधीकरिता आता ठरवून देण्यात येते की) रविवारी प्रत्येक व्यापा-याचे वीस कवड्या द्याव्या.२५

ओळ क्र. ३० ते ४४ - सोनारांनी२६ सुपे आणि सुपा-या विकणा-यांनी प्रत्येक दुकानामागे दररोज एक सुपारी द्यावी. कापड विकणा-यांनी दरमहा प्रत्येक दुकानामागे अर्धा रूपक२७ द्यावा. चुन्याच्या प्रत्येक घाणीमागे (लोणा-यांनी) दररोज दोन द्रम्म२८ द्यावे. तसे न केल्यास प्रत्येक घाणीच्या वेठबिगारामागे पावली (एक चतुर्थांश पण)२९ द्यावी (अथवा) दिवसा आणि रात्री (असा स्वतंत्रपणे) प्रत्येक घाणीमागे दररोज वराटकद्रम्म (एक कवडी आणि एक द्रम्म?) द्यावा. तसेच अमावस्या आणि पोर्णिमा या दिवशी नैवेद्य द्यावा. तसे न केल्यास चुन्याच्या (उत्पादनाच्या अथवा विक्रीच्या) प्रमाणात (द्यावा). अथवा एक पण द्यावा.३० तसेच फळे विकणा-याने दररोज प्रत्येक दुकानामागे दोन कवड्या द्याव्या. तसे न केल्यास पानांच्या धड्यामागे पाचशे रूईची पाने द्यावी.३१ तेलाचा घाणा चालवणा-या तेल्याने प्रत्येक पंधरवाड्याला एक कोडील३२ (हे माप भरून तेल) द्यावे.

ओळ क्र. ४४ ते ५१ - हे सर्व जसे ठरविले आहे तसे पाळावे. जो तसे करणार नाही तो पापी. स्वतः केलेले दान अथवा इतरांनी केलेले दान यांचे जो पालन करतो तो (सर्व पापांतून) मुक्त होऊन स्वर्गलोकात मान मिळवतो. स्वतः केलेल्या अथवा इतरांनी केलेल्याचा जो क्षणभरही लोप करतो तो वक्रगतीला प्राप्त होतो आणि विष्ठेमध्ये किडा होतो. मंगल महाश्रीः।।[६]

२) सिद्धेश्वर मंदिर लातूर

लातूरमधील प्राचीन मंदिरामध्ये या मंदिराची गणना होते. हे भव्य प्राचीन मंदिर पश्चिमाभिमुख आहे. सिद्धेश्वर ही लातूरची ग्रामदेवता असून हे मंदिर पुराणकालीन राजा ताम्रध्वज याच्या काळात बांधल्याचे सांगितले जाते.[७] या मंदिराचा उल्लेख 'रत्नापुरमहात्म्य' या पोथीत आहे. मंदिराभोवती ४८ फुट ७७ इंच X ३६ फुट ५८ इंच x ६ फुट १० इंच आकाराचा दगडी परकोट असून त्याला दक्षिण, उत्तर व पश्चिमेस प्रवेशद्वारे आहेत. पश्चिमेस

[illegible] प्रवेशद्वार आहे व आतील बाजूस परकोटस लागून चहुबाजूंनी यात्रेकरूंसाठी ५२ [illegible] धर्मशाळा आहे. मंडप नविन असून आकार ७७ फूट ९६ इंच लांब x ४४ फूट [illegible] इंच रूंद असून मंडपात १० साधे स्तंभ असून एकमेकांना कमानींनी जोडलेले आहे. [illegible] ६० सेमी उंचीचा नंदी आहे. गर्भगृह २४ फूट ९९ इंच लांब x १४ फूट ९८ इंच रुंद [illegible] असून त्याचे प्रवेशद्वार कमी उंचीचे असले तरी नक्षीदार द्वारशाखामुळे ते उठून [illegible]. ललाटबिंब व गणेश प्रतिमा आहे. गर्भगृह मंडप पातळीच्या खाली असल्यामुळे त्यात [illegible]साठी चार पाय-या आहेत, आत वेदिवर सिद्धेश्वराची तांबे व पितळापासून बनविलेली मूर्ती आहे. बाह्य भिंतीवर गणपती व सुरसुंदरीचा शिल्पपट आहे. मागील बाह्य बाजूस दोन्ही [illegible] शिखराकडे जाणारे दोन सोपानमार्ग असून डावीकडे देवकोष्टात हर-गौरीची [illegible] मूर्ती तर उजवीकडे सोपानच्या पायथ्याजवळ देवकोष्टात शिलालेख आहे.[८] शिलालेख [illegible] देवनागरी लिपीत असून यात राजा, राजवंश, वर्ष अथवा तिथी वा स्थळाचा उल्लेख [illegible] तरी लिपीवरून तो अंदाजे इ.स. १२ व्या किंवा १३ व्या शतकातील असावा.[९] लेखात [illegible]नामाचाही उल्लेख नाही. या शिलालेखाची लांबी-रुंदी २.७ x १.१ ते १.४ फुट आहे. [illegible] शाळुंकेसह लिंग व वाममुख नंदी असून त्याखाली १० ओळींचा लेख आहे.[१०] [illegible] मोकळी जागा आहे. सिद्धेश्वराला ३६ निवर्तने जमीन दान देणे, त्यावर ब्राह्मण व [illegible] यांचा अधिकार नाही असे निश्चित करणे हा या लेखाचा उद्देश आहे.[११] ज्या [illegible]तील जमीन दानामध्ये मिळाली त्याचे नाव वाचता येत नाही.

[illegible]

(१) श्री सिद्धेस्वरदेवस्य वसते
(२) हा र ने य अकरधारों अ-
(३) री एं ग्रो मे हलं निवर्त्तनानि ३६
(४) प्रतिपाल्नर्नायेम्। ब्राह्म
(५) णतपोधनानामधिका
(६) रो नास्ति। स्वदत्तां परदत्तां
(७) वा यां हरेत्त (त) वसुंधरी (रां) षष्ठी झष्टिंट
(८) वर्षसहस्त्राणि विष्ठां (ष्ठा) यां
(९) जाया(य)ते क्रि(कृ)मि (मिः)। मंगल मह
(१०) श्री दा ।।

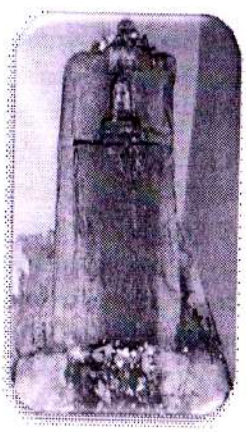

सिद्धेश्वर मंदिरातील शिलालेख

वर्णन - लेखशिलेची लांबी रुंदी २', ७" व १', १" ते १', ४" आहे. आरंभी योनीसह लिंग व वाममुख नंदी असून त्याखाली १० ओळी लेख आहे. लेखाखाली पुन्हा मोकळी जागा आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

१) जोशी सु. ग. - मराठवाडा इतिहास परिषद, इतिहास संशोधन पत्रिका (अंक अकरावा) (संपा. डॉ. सोमनाथ रोडे), विद्याभारती प्रकाशन, लातूर २००६ (लेख ४), पृ.क्र. ३४.

२) जोशी सु. ग. - लातूरचा इतिहास आणि रत्नापुरमहात्म्य, मराठवाडा संशोधन मंडळ, लातूर २००८, पृ. १६.

३) सहस्त्रबुद्धे म. चि. - लातूरनगराची इतिहास मुद्रा, २७, २८ फेब्रुवारी १९८२, महाराष्ट्र राज्य इतिहास परिषद अधिवेशन, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर दशवार्षिक महोत्सव, स्मरणिका.

४) महाराष्ट्र शासन - महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर लातूर जिल्हा (भाग २), दार्शनिका विभाग, मुंबई २००८, पृ.क्र. २२७.

५) खरे ग. ह. - लातूर येथील दोन शिलालेख, दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने

(खंड २), पुणे, १९३४, पृ. ८४-९०.

६) बापट श्रीनन्द लक्ष्मण - भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन संस्था, पुणे, कल्याणीचा चालुक्य नृपती तृतीय सोमेश्वर (भूलोकमल्ल) याच्या काळातील माधव नयकाच्या लातूर येथील पापविनाश मंदिरातील १० फेब्रु. ११२८ रोजीच्या शिलालेखाचे पूर्ण वाचन दि. १६/०८/२०२० रोजी करण्यात आले.

७) महाराष्ट्र शासन - लातूर जिल्हा गॅझेटिअर (भाग २), पृ. २२५.

८) सौताडेकर विवेक - सिद्धेश्वर दैवत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर २००६, पृ. ३२-३६.

९) देव शां. भा. - महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भसूची, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९८२, पृ. ३१९.

१०) खरे ग. ह. - दक्षिणेच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने (खंड २), भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे १९३०, पृ. ९०.

११) देव शां. भा., महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भसूची, पृ. ३१९.

✦ ✦ ✦